



Toplumsal Cinsiyet ve Müziğe Dair

Şeyma Ersoy Çak*

Özet

Feminist kuramlar kendi içinde farklılaşan yaklaşımlara sahipken, toplumsal cinsiyet (gender) kavramı; feminist kuramları kapsamı ve 'cinsiyet' solumsalını odak noktasına almasının yanı sıra ortak eleştirisini sosyal yaşam içerisinde "cinsiyet" sebebiyle ötekileştirilen kimlikler üzerinden kurar. Toplumsal cinsiyet kuramları biyolojik, politik, ekonomik, sosyal ve kültürel bağlamda biçimlenmiştir. Toplumsal cinsiyet ve müzik bağlamında, çalgılar, icra ve performans çalışmaları başta olmak üzere çeşitli araştırmalar yapmak mümkündür. Bu makaleye yön veren temel soru şöyledir: Toplumsal cinsiyet kuramı ne ifade eder ve bu kuramın Türkiye'de müzikoloji ve etnomüzikoloji disiplinleri ekseninde yapılan araştırmalardaki izleri nelerdir? Araştırmada, müziksel bağlamda toplumsal cinsiyete dair literatür taraması yapılarak, yukarıdaki soruya ilişkin fikirler tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal cinsiyet, müzik, müzikoloji, etnomüzikoloji, Türkiye.

About Gender and Music

Abstract

While feminist theories have differentiated approaches within themselves the concept of social gender in terms of covering the feminist theories, as well as establishing common criticism through identities differentiated by "sex" in social life and the focus on the issue of 'gender'. In the context of gender and music, it is possible to carry out various researches with different perspectives, especially musical instruments, performance and performance studies. The fundamental question that guide this article are: What does gender theory mean in terms and what are the traces of this theory in the studies carried out on the basis of disciplines of musicology and ethnomusicology in Turkey? In the research, the ideas related to the above questions were discussed with the data analysis method by reviewing the literature on social gender in the musical context.

Key Words: Gender, music, musicology, ethnomusicology, Turkey.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Medipol Üniversitesi Güzel Sanatlar, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, ersoyseyma@gmail.com

“Cinsellik, iktidarın kontrol altında tutmaya çalıştığı bir tür doğa olayı veya bilginin açığa çıkarmaya çalıştığı belirsiz bir alan değil, tarihi bir kurgudur.” MICHEL FOUCAULT

Giriş

Toplumsal cinsiyet ve cinsellik ilişkilerinin politik, ekonomik, sosyal ve kültürel oluşumlardaki etkileri, ilk olarak insan hakları savunucuları tarafından yapılan çalışmalarla gündeme gelmiştir. Bu süreçte, *A Vindication of the Rights of Woman* (Kadın Haklarının Gerekçelendirilmesi, 1792) adlı öncü çalışmasıyla Mary Wollstonecraft, (1759-1797), ardından Frances Wright (1795-1852), Sarah Grimke (1792-1873) gibi isimler ve *Seneca Bildirgesi* (Seneca Falls Convention, 1848) Aydınlanma geleneğinde yer alan feminist referanslardan bazılarıdır (Çak Ersoy, 2017, s. 183).

Toplumsal cinsiyet teorileri kapsamındaki çalışmalar, özellikle 1960’lardan itibaren başta kadınlar olmak üzere kişilerin cinsiyet ayrımcılığı yapılmaksızın toplumda yer alabilmesi için verilen mücadelelerin araştırmalara yansması olarak düşünülebilir. 1970’li yıllarda ‘feminist’ hareket ve kadın-erkek eşitliği (gender) üzerinden yürütülen çalışmalar, 1990’lı yıllarda queer haklarının savunusunun dahil edilmesi çalışmalarla alana yeni bir perspektif gelmiştir. Bu tartışmaların esasında yatan, farklı ırk, sınıf, din, kültür, cinsellik ve milletten gelen daha ziyade kadınların ve eşcinsellerin üzerinde kurulmuş olan baskının, çeşitli formlarda ortaya çıkışlarını ve nedenlerini gösteren bir çalışma alanı olmasıdır (Çak, 2017, s. 177).

18. yüzyıl sonrasında akademik sahada çalışmalar yükselişe geçmiş, gerçek yaşam pratiğinde baskı unsuru olarak algılanan davranış ve fikir kalıplarına karşı çeşitli eleştirel yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bu süreçte toplumsal cinsiyet kuramları; kadın hakları savunucuları tarafından kuramsallaştırılmış olan feminizmin dallanıp budaklanan yaklaşımlarından farklılaşarak, cinsiyet merkezinde kadın-erkek eşitliğine odaklandığı bir süreç ve ardından queer kuramın da etkisiyle, heteronormatif yapının eleştirisine yönelik farklı odak noktalarına işaret eden çalışmaları kapsamıştır. 20. yüzyıl. yaşanan dünya savaşlarının değiştirdiği sosyo-kültürel yapı ve ekonomik düzenin yanı sıra teknolojinin ivme kazanması sonucu kitle iletişim araçlarının işlevselleştiği, bireylerin ve dolayısıyla toplumların ‘farkındalık’ kazandığı ve tarihsel kurguda ‘ötekileştirilen’ kimliklerin hak arayışlarına uzanan bir sürecin habercisidir.

Feminist kuramın son kırk yıldaki genel seyri, toplumsal-kültürel kuruluşun dışında bir “doğal”, “biyolojik” ya da “beden” gerçeği olmadığı şeklindeki vurgunun artması yönünde gerçekleşti. Bu bağlamda, bedenin varsayılan “doğallığı” da sorunsallaştırılmaya ve bizzat bedenin kendisinin bu toplumsal cinsiyet sistemine nasıl dahil olduğu araştırılmaya başlandı (Özkazanç, 2015, s. 112).

1970'lerden beri özellikle feminist araştırmacıların kadının toplumdaki yeri üzerine yaptığı çalışmalar, birçok temel soru sorulmasına yol açmıştır. Kadın akademisyenler, erkek bakış açısıyla yapılan ve erkeklerin idare ettiği bir akademik disiplinle mi sınırlandırıldı? (Farganis, 1989; Rosaldo, Lamphere ve Bamberger, 1974; Koskoff, 1989). Bir kadının, erkek müzisyenler tarafından yapılandırılmış olup doğallıkla onun bilgilerini, onun sözcüklerini, onun düşünce, inanç ve arzularını yansıtan bir geleneğin içinde, müzik yazmaya ve icra etmeye girişmesi nasıl olanaklı olabilir? (Beşiroğlu, 2004, s. 247). Kadın ve erkek için kamusal alan ve özel alan ayrımı kimler tarafından, ne şekilde belirlenmiştir? gibi birçok soru alana yönelik araştırmalara öncülük etmiştir. Bu süreçte; edebiyattan, tiyatroya resimden müziğe kadar tüm sanat alanlarında toplumsal cinsiyet temasının izlerini sürebileceğimiz farklı sorun-sallar, kuramsal tartışmalara konu olmuştur. Bu makaleye yön veren temel soru ise şöyledir: Toplumsal cinsiyet kuramı ne ifade eder ve bu kuramın Türkiye'de müzikoloji ve etnomüzikoloji disiplinleri ekseninde yapılan araştırmalardaki izleri nelerdir? Araştırmada, müziksel bağlamda toplumsal cinsiyete dair literatür taraması yapılarak, yukarıdaki soruya ilişkin fikirler sunulmuştur.

1949 yılında Simone de Beauvoir'ın "kadın doğulmaz, kadın olunur" biçiminde ifade ettiği toplumsallaşma süreci, kadınlar tarafından farklı biçimlerde dillendirilerek devam etmiştir (Saygılıgil, 2016, s. 14). Beauvoir, kadının erkeğin ezeli "öteki"si olduğunu öne sürerken varoluşçu ben-öteki kavrayışını insanlık tarihindeki kadın-erkek ilişkisine uyarlama çabası içindedir. Aynı zamanda bu ilişki tanımlaması, Levi-Strauss'a dayanır Buradan, kadının var olduğunu ama verili sembolik düzende kendisini ifade etmesinin mümkün olmadığını öne süren Lacan'a geçmek zor değildir (Berktay, 2010, s. 26). Aslında bu görüşlerin tümünde, kadınlar ile erkekler arasında bir iktidar/egemenlik ilişkisinin varlığı konusunda bir *farkındalık* söz konusudur. Yapısalcı bakışıyla Levi-Strauss'un ilk temel karşıtlık olarak belirlediği ekin/doğa karşıtlığı başta olmak üzere diğer ikili karşıtlıklar farklı düzeylerde şu şekilde sınıflandırılır: Çiğ-pişmiş, biz-öteki, büyük-küçük, kadın-erkek, uzun-kısa, yüksek-alçak vb. (Nar, 2014, s. 38). Ne var ki bu ilişkinin kendisini sorgulayıp dönüştürmeye çalışmak yerine, verili durumu meşrulaştıran zihinsel kurgular üretmekte, dolayısıyla onu ideolojik olarak haklılaştırmaya hizmet etmektedirler (Berktay, 2010, s. 27). Öznelliği verili olan ve öznel için temel teşkil eden cinsiyet kavramının kendisi, toplumsal-söylemsel bir cinsellik rejiminin ürünü ya da sonucudur:

"Hiç şüphesiz, cinsiyet, -bize tahakküm eder gibi gözüken o faillik ve bizde var olan her şeyin temelinde var gibi gözüken o sıır, ortaya koyduğu iktidar ve sakladığı anlam sayesinde bizleri esir eden ve ne olduğumuzu açığa çıkarmasını ve kendimizi, bizi tanımlayan şeyden kurtarmasını istediğimiz o noktadır- cinselliğin konuşlanması ve işleyişi tarafından zorunlu hale getirilen bir ideal noktadan ibarettir. Cinsiyetin, iktidarla temasının

tüm yüzeyinde ikincil olarak çeşitli etkiler üreten özerk bir faillik olduğunu düşünme hatasına düşmemeliyiz. Tam aksine, cinsiyet, bedenleri, onların maddiliklerini, kuvvetlerini, enerjilerini, duyumlarını ve hazlarını denetimi altına alan iktidarın örgütlediği bir cinsellik konuşlanmasındaki en spekülatif, en ideal ve en içsel öğedir” (Foucault, 2010).

Betty Friedan 1963 yılında yayınladığı *Feminine Mystique* (Kadınlığın Gizemi¹) isimli eserinde, kadına biçilen annelik ve ev kadınlığı rolleri üzerinden Freud eleştirisi yapar. 1970’de yazdığı *Sexual Politics* (Cinsel Politika²) kitabıyla Kate Millett, feminist literatüre yeni bir kuram kazandırır: Cinsel politika. Burada Millett, ataerkilliğe karşı duruş sergilerken, eğitimde, çalışma hayatında, ailede, toplumda, dinde ve cinsellikte cinsel politikanın işleyişini anlatır. D.H. Lawrence, Norman Mailer, Henry Miller ve Jean Genet’ nin kurmaca yapıtlarındaki cinsel stereotipleri ve arketipleri betimleyen edebiyatın içeriğini çözümleme girişiminde bulunur (Saygılıgil, 2016, s. 14). Heidi Hartmann ise 1980’lerde yazdığı *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism* (Marksizm’le Feminizm’in Mutsuz Evliliği³) isimli kitabında, kadınların aile içinde ve dışında ikincil konumda olma nedenlerini açıklaması açısından Marksist analizin yeterli olmadığını dile getirir. 1990’lara kadar toplumsal cinsiyet analizine ilişkin farklı ekoller söz konusudur. Bunların başlıcaları, patriyarkanın kökenlerini açıklamaya yönelik yaklaşım, psikanalitik yaklaşımdan beslenen diğer bir yaklaşım ve Marksist yaklaşım olarak sınıflandırılabilir. 1990’lardan sonra ise “eleştirel erkek çalışmaları” ile “Queer” teori toplumsal cinsiyet çalışmalarında ağırlık kazanmıştır (Saygılıgil, 2016, s. 15). Joan W. Scott toplumsal cinsiyet tanımını, ‘cinsler arasında algılanan farklılıklara dayalı toplumsal ilişkilerin kurucu ögesi ve iktidar ilişkilerini göstermenin asli yoludur’ şeklinde yapar (aktaran Tuğ, 2016, s.38). Hem ayrımcı, eşitsiz, baskıya dayalı bir toplumsal düzenin adıdır toplumsal cinsiyet, hem bu ilişkinin temellerini oluşturan toplumsal grupları dile getiren bir kategori; ama hem de bu grupların mensuplarının psikolojik ve davranışsal özelliklerine göndermede bulunur. (Saygılıgil, 2016, s. 10) Toplumsal cinsiyet, doğal, sağduyuya ve biyolojik farklara dayanıyormuş gibi görünen birtakım düşünceleri ve temel organizasyon ilkelerini kapsamakla birlikte aslında kültürel olarak yapılandırılmış sistemleri içerir ve değişkenlik gösterebilir. Kadın ve erkek kimliğiyle bağlantılı özelliklerinin tersine, pek çok bilim insanı, ‘tüm günümüz toplumlarının bir yere kadar ataerkil olduğunu ve kadının ikincilliğinin ifadesi ve derecesinin çok fazla değişmesine rağmen cinsel asimetrinin şu anda hayatın evrensel bir gerçeği olduğunu’ söylemektedir (Beşiroğlu, 2004, s. 246).

¹ Friedan, B. (1983). *Kadınlığın gizemi*. T. Mertoğlu (Çev.). İstanbul: E Yayınları.

² Millett, K. (2011). *Cinsel politika*. S. Selvi (Çev.). İstanbul: Payel Yayınları.

³ Hartmann, H. (2006). *Marksizm’le feminizm’in mutsuz evliliği*. G. Aygan (Çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı.

Çağdaş feministlerin çoğu biyolojik cinsiyeti dilsel pratik içinde dayatılan toplumsal cinsiyet rollerinden ayırmayı amaçlar (Hekman, 2016, s. 58). Post-modern feministler ise Aydınlanmacı geleneğe yaslanan düalizmin gereklerinden yola çıkılarak biyolojik cinsiyet tanımı üzerinden toplumsal cinsiyeti kurgulamanın yanlışlığına işaret eder. Bu anlamda, feminizm için önemli olan şey, ilk olarak toplumsal cinsiyetin onu üreten mekanizmaları teşhir etmek için analiz edebileceğimiz bir sosyal inşa olduğu ve ikinci olarak dikotomik cinsiyetçi söylemin yıkılmasının cinsellik konusundaki mevcut söylemi karakterize eden ayrıcalıklı kılmaktan kaçınacak biçimde konuşmamızı mümkün kılacağıdır. Böylece, feminizm farklılaşan bakış açılarının yanı sıra queer kuram da toplumsal cinsiyet kurgularının ifade ettiği ‘cinsiyet’e dayalı çalışmalar için dayanak noktası ya da eleştiri pusulası olarak yol göstermiştir.

Queer teori ne olduğuyla değil, neye karşı olduğuyla kendini ortaya koyar. “Normal”i, normallığı kuran normların kuruluş ve işleyiş yapısını sorgular. Cinsiyet, toplumsal cinsiyet, cinsel yönelim ve cinsel pratiklerle ilgili her tür etikete, dolayısıyla da kimlik ve cinselliği üzerine kurulduğu “apaçık” her tür kategorie karşı durur. Toplumsal cinsiyetin de içinde bulunduğu (kadınlık/erkeklik) ikili düşünce yapılarının iktidar ilişkilerinden bağımsız düşünülemediğini savunur (Çak Ersoy ve Beşiroğlu, 2017, s. 6).

Foucault, toplumsal cinsiyet kavramının da önceden kurulmuş cinsiyet temeli üzerindeki bir örtü –az ya da çok sabit ve evrensel bir altkatmanın kültürel bir çeşitlemesi– olarak anlaşılması gerektiğini ve performans kavramının bu olguyu tasvir ettiğini söyler. Butler’a göre performans, cinsiyetle toplumsal cinsiyeti dolayımlayan terimdir: “Toplumsal cinsiyet, cinsiyetin performansıdır” (aktaran Grosz, 2011). Ayrıca, toplumsal cinsiyet kategorisine; toplumsal cinsiyet ile cinsiyet arasındaki süreksizlik, ürkütücü ve tehditkâr ayrışmayı, erkek bir öznenin kadın gibi davranabileceğini ve kadın bir öznenin de erkek gibi davranabileceğini, heteromerkez talepli queer öznenin, kadınla bağdaştırılan kıyafetleri giyen (drag) öznenin, heteroseksüel norm ve buyrukları hem performatif bir şekilde tekrar eden, hem de onları alt üst eden öznenin yıkıcı ihlallerinden ayıran gerilim, huzursuzluk noktasını ve radikal bağlantısızlık alanını göstermek için ihtiyaç duyar (Çak Ersoy ve Beşiroğlu, 2017, s. 12).

Müzik ve toplumsal cinsiyet belki de çeşitli metodolojileri birleştirerek; bilim tarihinin son yıllardaki feminizm ve müzik çalışmalarıyla kesiştiği üç tarihsel sürece sahip ve bu süreçteki farklı araştırma ve analitik paradigmalara ayna tutan ilk içeriklerdendir. İlk dalga, kadın-merkezli çalışmalardır ve en belirgin temsilcileri arasında Farrer (1975), Cormier (1978), Bowers ve Tick (1985), Briscoe (1986), Pendle (1991), Marshall (1993) ve Neuls- Bates (1996) yer almıştır. Kadın müziklerinin notasyonu ve dökümantasyonunun bir araya getirilmesiyle ilgili bilimsel literatürdeki çalışmalar, kadınların müziksel aktivitelerinin görünür kılınmasıyla ilgili mücadeleyi yansıtır. İkinci dalga, esasen antropoloji, tarihsel disiplin ve folklor tarafından etkilenen –daha top-

lumsal cinsiyet merkezli- çalışmalarla sınırlarını genişletmiştir. Bu sahada, Koskoff (1989), Kelling (1989), Herndon ve Ziegler (1990), Cook ve Tsou (1994) gibi araştırmacılar çeşitli toplumlardaki toplumsal cinsiyet düzenlemeleri, stiller, müzik yaratımı ve performans hakkında araştırmalar yapmıştır. Üçüncü dalga ise feminist teorideki postmodern bilgi, gey ve lezbiyen çalışmaları, kültür ve performans çalışmaları, semiyotik, psikoanaliz araştırmalarının temsilcileri olarak Solie (1993), McClary (1991), Citron (1993) ve Brett ve Wodd (1994) gibi isimlerin sosyal ve müziksel yapı arasındaki bağları anlamaya çalıştığı süreçle gelişmiştir (Koskoff, 2000, p. x). Susan McClary müzik ile cinsiyet ve cinsellik arasındaki bağları ele aldığı metni *Feminine Endings*'te müzikteki ataerkil anlatımı betimlemek için 19. yüzyıl beyaz Avrupalı erkek bestecilerin kompozisyonlarını doğrudan müziksel alıntılar yaparak inceler ve necitede 'eril yüksek kültür üstün kalırken, erotizmin feminen şeytanın dışı vurumu olarak gösterilmesini' protesto eder. (aktaran Özkişi, 2017, s. 64).

Toplumsal Cinsiyetin Müzikoloji ve Etnomüzikolojideki İzleri: Türkiye'de Yapılan Araştırmalara Bir Bakış

Toplumsal cinsiyet bağlamında yapılan çalışmalar antropoloji, sosyoloji, edebiyat, siyaset bilimi, tarih, felsefe, psikoloji gibi disiplinlerin yanı sıra müzikoloji ve etnomüzikoloji araştırmalarında da önemli bir yere sahiptir. En önemli kültürel aktarım öğelerinden biri olan müziksel repertuar toplum yaşamında var olan toplumsal cinsiyet algısını anlamamız açısından önem taşır. Örneğin; şarkı, türkü vb. vokal müzikler söylendiği bölge ve/veya yakıldığı yörenin ritüelleri, inançları, yaşayış biçimi gibi toplumsal yapı özelliklerinin yanı sıra toplumsal cinsiyet kurguları hakkında da fikirler verir. Müziksel davranışlar, icra performansları, çalgı seçimleri, sözlü eserlerdeki ifadeler, müzik tekniğine yönelik terminoloji gibi farklı konularda izlerini sürebileceğimiz toplumsal cinsiyet sınıflandırmaları, çalgılara yüklenen eril- dişil anlamlar, çalgı icrası ve performans pratikleriyle ilgili terminoloji açısından da (erkek gibi yay çekmek, mızrap vurmak vb.) cinsiyet okumaları için önemlidir. Bir çalgının daha çok kadın ya da erkek tarafından tercih edildiğine dair araştırmalarda belli cinsiyetler ile belli çalgıların özdeşleştiği örnekler karşımıza çıkmaktadır. Herhangi bir müzik nasıl "kadınsı" olarak algılanabilir veya kadın ne derece müzik üretebilir, yapabilir sorgulamaları, müzikli her türlü performansta tekrara tekrar cinsel algının açığa çıkmasının bir göstergesidir. Müzikte tonların, makamların, çalgıların cinsiyetleri üzerine algılar hakkında yapılan çalışmalarda görülür ki, müziksel algının şekillenmesinde etkili olan eril-dişil mücadelesi, hatta zaman zaman savaşıdır. (Varlı Doğuş, 2017, s. 104). 1910'dan günümüze- kadınların müziksel etkinliğinin neredeyse hiç görülmemesi ile ilgilenen ilk dönem çalışmalar, kadın müziklerini toplamaya, sınıflandırmaya ve basmaya odaklanan bir yapıyla karşımıza çıkar. 1965 sonrası antropoloji ve folklordan etkilenen ikinci süreçte, kadın

müziği meselesi geniş cinsiyet ilişkileri bağlamında değerlendirilmiş ve son olarak 1985'ten sonra ise özellikle feminist teorideki postmodernizmin etkisiyle kültür ve performans çalışmalarından, semiyolojiden ve psikanalizden etkilenen çalışmalarla sosyal ve müziksel yapı arasındaki bağlantılar incelenmiştir (Özkişi, 2017, s. 63). Bu süreçleri incelerken karşımıza çıkan ataerkil yapının, Osmanlı döneminden itibaren izleri sürüldüğünde sanat eğitiminin, icranın ve/veya üretiminin cinsiyet sınırları dahilinde belirlenmiş toplumsal kurallara dönüştürüldüğünü de farkedebiliriz.

Bu konu, sayıca çok olmayan görsel ve yazınsal metnin incelendiği çalışmalarda verilmiştir. Bu verilerde; Osmanlı sarayı haremde kabiliyetli cariyelerin müzik eğitimi gördüğü ve⁴ sonrasında hanende veya sazende olarak fasıllara katıldığı bilinir (aktaran Aksoy, 2004, s. 268). 16. yüzyıllarda seyyahların gözlemlerinden yola çıkarak dans ve müzik ile ilgili verilere ulaşılmaktadır. Bu seyyahlardan Johannes Lewenklaui'nun 1586 yılında yazdığı ve kişilerin mesleklerini resimlediği kitabında, kadın müzisyenler çeng, kanun, ney, daire, tanbur çalarken görülmektedir (Beşiroğlu, 2003, s. 74). 16. yüzyılda yaşayan ünlü tarihçi Gelibolu'lu Mustafa Ali, *Mevâ'idü'n-Nefais fi Kava'idi'l-Mecalis* (Görgü ve Toplum Kuralları Üzerinde Ziyafet Sofraları) adlı Osmanlı gelenek ve göreneklerinden de bahsettiği eserinde kimi çalgıları erkek kimilerini de dışı çalgılar olarak tanımlamıştır. Bu eserdeki dışı çalgılar arasında çeng, kemençe ve def yer almaktadır (Beşiroğlu, 2002). Müzik çalgılarının feminen ya da maskülen olarak addedildiği araştırmalara rastlamak mümkündür. Kuzey Amerika'daki yapılan bir araştırmada çocukların müzik aletleri tercihlerinde toplumsal cinsiyetçilik bağlamındaki stereotiplere aynen sadık kaldıklarını gösteren çalışmalar yapılmış, yetişkinlerin çoğunun flüt, keman, klarnet ve çellou daha feminen, saksafon, trompet, trombon ve vurmalı çalgıları daha maskülen olarak niteledikleri tespit edilmiştir (Aksoy, 2004, s. 266-267). 17. yüzyıla kadar Osmanlı'nın çevre kültürlerle olan ilişkisinden dolayı sanatçıların gezgin nitelik taşıdığı ve bu niteliğin özellikle Osmanlı, İran, Kuzey Hint ve Türkistan sarayları ve haremelerindeki yakın kültür anlayışını yarattığı bilinir. Bu süreçte, Bağdat, Herat, İsfahan, Şiraz, Tebriz, Semerkant, Buhara, Horasan, Delhi gibi kültür merkezlerinde yapılmış minyatürlerde sıkça rastlanan sahnelerde kadınlar genellikle; şarkı söylemekte, çeng, kanun, bendir, daire, def, kopuz, Horasan tanburu, rebab, kemençe, ney gibi çalgılar çalmakta ve ellerindeki çarpaya ile dans etmektedir (Beşiroğlu, 2004, s. 248).

Müzik tarihinde kadının cinsiyet rolleri açısından tasvirini inceleyen araştırmaların yanı sıra "Müzikta Cinsiyet Rollerine İlişkin Yargılar: Kanon,

⁴ Şeker, M. (1997). Gelibolulu Mustafa Ali ve Mevâ'idü'n-Nefais Fi-Kava'idi'l-Mecalis. Ankara: Türk Tarih Kurumu. Ayrıca bkz. Gelibolulu M. A. (1978). Görgü ve toplum kuralları üzerine ziyafet sofraları 1 (Mevâ'idü'n-Nefais Fi-Kava'idi'l-Mecalis). O.Ş. Gökyay (Haz.). İstanbul: Tercüman.

Gettolaşma ve Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadın Besteci Sorunu” makalesinde Gülçin Özkişi'nin de belirttiği gibi, kadınlar icra ve performans süreçlerinde olduğu kadar bestecilik sahasında da toplumsal cinsiyet sınırlarını aşmak için sınırlar. Özkişi, Nochlin⁵'in “Neden hiç büyük kadın sanatçı yok?” sorusuna ya da Emil Naumann⁶'ın *The History of Music*'teki sözleri: “Müzik tüm sanatların en erildir, çünkü temelde *yaratıcı* düşünceye dayanır.” mitinin üretildiği felsefe tarihine ışık tutmuş, Rousseau, Kant ve Spchoppenhauer'in yazılarında çıkardığı üç temel noktayı açıklamıştır. Bunlardan ilki, kadınların doğuştan objektiviteden mahrum oldukları; ikincisi, erkeklerdeki özelliklere sahip olmaya çalışan kadınlara destek verilmemesi gerektiği çünkü bunun doğalarına ters olduğu; üçüncüsü ise kadınları kamusal alanda meslek icra etmek üzere değil, evlilik ve annelik çerçevesinde erkeğe yardımcı olmak amacıyla eğitmek gerektiğidir (Özkişi, 2017, s. 69-72).

Müziksel üretim, müziksel üretimlerin icrası, geleneksel ve modern toplum yapılarında müzikli performansların tümünde “kadınısı” roller ataerkil söymlerle yazılmaktadır. (Varlı Doğuş, 2017, s. 99) Performans esnasındaki tavır ve ifadeler, içinde bulunulan kültürün toplumsal cinsiyet inşasını açığa çıkarır. Bu sebeple, müziksel repertuar ve icra pratikleri incelendiğinde oldukça fazla veri elde edilecektir. Performans sergilemek başlı başına bir toplumsal cinsiyet konusudur. Sahnede çalgı ya da vokal müzik icrasında bulunan bir kişi aynı zamanda görselliğiyle ön planda olduğundan cinsiyet temsili söz konusu olur. Sahnede kıyafet, makyaj gibi unsurlarla oluşturulan imaj, performe edilen cinsiyete atıfta bulunur ve bu bağlamda değerlendirilir. Bu minval üzere gelişen düşünce biçimleri, toplumdaki cinsiyet ayrımının kültürel olarak yapılanmış şekli ve müziksel davranış arasındaki bağlantıların araştırılmasına olan ilgiyi arttırmıştır.

Toplumsal cinsiyet üzerine çalışan etnomüzikologlar, alan çalışmaları sayesinde kültürleri incelerken, müziksel performans üzerinden cinsiyet algısını ortaya çıkarmak için çalışmalar yapar. Örneğin, J. C. Sugerman, *Prespa* Arnavutları'nın toplumsallaşma sürecinde şarkı söyleme stillerinin çok önemli olduğunu ileri sürmüş, şarkı söyleme geleneği üzerinden toplumsal yapıya ait cinsiyete ilişkin düşünceleri incelemiştir. Toplumsal cinsiyet ve sosyal ilişkiler konusunu ilk inceleyen araştırmacılardan Sophie Drinker *Music and Women* (1948) çalışmasında antropolojik konulara değinirken, Cecil Sharp (1932-ancak 1920 öncesi yapılan koleksiyon) ve Schiorring (1956-Selma Nielsen'in repertuar koleksiyonundan) gibi etnomüzikologlar şarkıcı, konuşmacı, danışman kadınlar hakkında ilk çalışmaları yapan isimler arasında yer almıştır. Béla Bartók ve Albert B. Lord'un (1951) “erkekler” ve

⁵ Nochlin, L. (2008). *Sanat/cinsiyet: Sanat tarihi ve feminist eleştiri*. A. Antmen (Ed.), İstanbul: İletişim.

⁶ Naumann, E. & Ouseley, F. A. (1986). *The history of music*. London, NY: Cassel & Company.

“kadınlar”ın şarkılarını tanımladıkları Sırp-Hırvatça şarkı repertuar incelemesi önce şiirsel, ikinci defa ise kadınlar ve erkekler tarafından söylenen lirik şarkılar olarak sunulan saha araştırmalarına öncülük ederken, cinsiyet temsillerine vurgu yapması açısından dikkat çekicidir. Etnomüzikologlar, özellikle ilk zamanlar müzikte kadın ve erkek arasındaki sosyal ilişkinin mahiyetinin nasıl olduğu sorusuna Margaret Mead ve Bronislaw Malinowski’nin klasik antropoloji çalışma modelleriyle temellenen araştırma yöntemleriyle müziksel stillerini tanımlarken toplumsal cinsiyet rollerinin oluşumunu incelemişlerdir (Nettl, 2005, s. 410-411).

Örneğin Curt Sachs (1943), saha araştırmasına istinaden kabilelerdeki kadınlar ve erkeklerin şarkı söylemeleri arasındaki ana farkları şöyle ifade eder: Eğer şarkı söylemek tüm insanlık için bir aktivite ise ve insanlar arasındaki en belirgin farklılık da cinsiyet (sex) ise bu durumun müziksel stile mutlak bir etkili olmalıdır. Dans konusunda da erkek ve kadın ayrımının belirleyiciliğini anlatan ve Eskimolar üzerinde yaptığı çalışmadan örnekler veren Sachs, toplumsal cinsiyet sınırlarını iyiden iyiye belirginleştirir (aktaran Nettl, 2005, s. 410-411).

Dünya müziklerini kültürel ve disiplinlerarası bir anlayışla değerlendirmek, müziğin farklı alanlarını ilgilendiren çalışmaların ilgi görmesini sağlamıştır. Bu süreçte, dünya müzik kültürlerinde “müzik ve kimlik,” “müzik ve cinsiyet,” “müzik ve toplumsal cinsiyet” gibi yeni konu başlıkları gelişmiş, yapılan çalışmalarla gözle görülemeyen ancak çoğu araştırmacı tarafından kabul görmüş olan yakınlıklar ortaya çıkmıştır (Cook, 1999, s. 153). Anthony Seeger, *Suya* erkeklerinin ergenlik çağına geldikten sonra, anneleri ve kız kardeşleriyle nasıl iletişim kurmak için şarkı söylediklerini göstermiştir. Kültürel antropologlar gibi, etnomüzikologlar da halk şarkılarını, esas olarak klasik müzik incelemesine dayalı akademik ölçütlere tâbi tutmaktan ziyade, onları kendi kültür bağlamı içinde inceleme girişimlerine başlamışlardır. Bu sebeple, Avrupa halk kültürlerinde şarkılar doğum, evlilik ve ölüm gibi geçiş törenleriyle ilişkilendirilerek ele alınmış ve toplu olarak yapılan diğer önemli etkinlikler ile aralarında bağlantı kurulmuştur. Charles Seeger, halk şarkısını kendi kültür bağlamı içinde ele alarak, onun başlıca işlevinin, kültürü kuşaktan kuşağa taşımak olduğunu ileri sürmüştür. Seeger, ‘kültürel geleneği, kazanılan özelliklerin muhafaza edilmesi’ olarak tanımlar ve bunun, insan ile diğer canlılar arasındaki temel ayrım olduğunu belirtir (Seeger, 1950, s. 826). Kültür vasıtasıyla, insan bir önceki kuşağın sona ermesinden, yeni bir kuşağın başlamasına kadar geçen zaman aralığında yaşamış insanlarla iletişimi mümkün kılan “zaman belirleyici” (time-binding) bir gelişme elde eder. Seeger, bu kültür kavramı temelinde, halk şarkıları üzerindeki, etnolojik çalışmalarına başlar. Ona göre, musiki geleneği kültürün bir fonksiyonudur ve bu gelenek bütünüyle sürekli bir değişim içindedir (Ferris, 1997, s. 87). Alan Lomax, müziksel stil ve kültür arasındaki bağlantıyı tanımladığı altı maddenin ikisinde kadın ve erkek arasındaki cinsel geleneklerin önemi ve üstünlük seviyesinden

bahseder. Lomax, kültürler arasındaki müziksel stil farklarının cinsiyetler arasındaki ilişkilerin nitelik ve çeşitliliğine göre önem kazandığını belirtir. (Nettl, 2005, s. 412). George Herzog, halk şarkılarının kullanılış biçimleri ve topluluğun hayatını, geleneklerini yansıtan içeriklerine göre tasnif edilmesinin mümkün olduğunu belirtmektedir. Herzog, halk şarkısının sosyal ortamdaki rolüne dikkat çekerek hem içerik hem de üslubuyla, bir topluluğun geçmiş ve bugünkü durumunu nasıl yansıttığı üzerinde durur (Ferris, 1997, s. 88). Dönemsel bağlamda toplumun kültürel unsurlarını yansıttığından, toplumsal cinsiyet kurgularını bu pencereden incelemek etkili olacaktır. Vural ve İstanbullu'nun, Türkiye'nin yedi bölgesinden rastgele seçilmiş 2030 türkü üzerinde yaptıkları araştırmanın verileri toplumsal cinsiyet araştırmaları için farklı bir perspektif sağlar. Araştırma bulgularında, 293 türkünün açık cinsel çağrışım içeren sözlerden oluştuğu belirlenmiştir. Yedi farklı bölge içerisinde kadın ve erkek ağzından yakılan türkülerin tespiti yapılırken, cinsel içerikli türkülerin %74'ünün erkek ağzından, %26'sının ise kadın ağzından yakıldığı ve erkek ağzından yakılan türkülerin kadın ağzından yakılanlara oranla daha açık ifadeler içerdiği tespit edilmiştir (Vural ve İstanbullu, 2016, s. 92).

Burcu Yıldız, "Müzik Araştırmalarında Toplumsal Cinsiyet Yaklaşımlarına Türkiye Bağlamında Genel Bir Bakış" başlıklı bu süreci incelediği makalesinde, 1992-2012 yılları arasında müzik ve toplumsal cinsiyet alanında 7 doktora, 14 yüksek lisans olmak üzere toplamda 21 adet tez çalışmasının yazılmış olduğunu belirtir. Araştırmalara bakıldığında ise Anadolu'da erkek toplantılarının halkbilimsel incelemesinin yapıldığı bir makale (Dede, 2012), köçekliğin (Kurt, 2007) ele alındığı bir tez (Ersoy, 2007) ve makale (Beşiroğlu, 2006) ve bunun yanında erkek ağzı türkülerdeki kadın imajlarının çalışıldığı bir makalenin (Erdal, 2011) göze çarptığını belirtmiştir. Bu araştırmaya göre İstanbul'daki gay müzisyenlerin konu edildiği yüksek lisans tezi dışında herhangi bir queer çalışmasına rastlanmamıştır (Shidfar, 2006). Bu çalışma bile 'queer' kelimesi ile değil 'gay' sözcüğü ile tarama yapıldığında arama motorunda görülmektedir. Zira, farklı akademik dergilerde yayınlanan toplumsal cinsiyet eksenindeki çalışmaların sayısı 30'u geçmez (Yıldız, 2017, s. 20).

Dilhayat Kalfa, Fatma Sultan (Gevheri Osmanoglu), Kevser Hanım, Leylâ Saz, Vecihe Daryal, Fahire Fersan, Neveser Kökdeş gibi son yıllarda yapılan çalışmalar sayesinde fikir sahibi olunan kadın besteci⁷ ve icracı sayısının özellikle 20. yüzyıl öncesinde pek fazla olmadığı görülmektedir. Kadın bestecilerle ilgili cinsiyetçi yaklaşımlar ise müzik tarihinde rastlanan örnekler arasındadır. Özkişi'nin temas ettiği tarihçi Yılmaz Öztuna'nın Leylâ Hanım'ın sarayda sultanlarla birlikte gördüğü tehsil neticesinde aydın bir kadın sanatçı olduğunu, "deha sahibi, dâhi doğmuş bir san'atkâr" olmadığını belirtirken, aslında bütün Türk müziği ve şürinde "deha sahibi kadın" çıkmadığını, zaten

⁷ Bahsedilen kadın bestecilerin yaşamları hakkında bilgi için Turhan Taşan'ın *Kadın Besteciler* adlı kitabı incelenebilir.

bu durumun Batı'da nadir olduğunu eklediği sözler üzerinden açıklamıştır. (Özkişi, 2017, s. 84) Bir başka örnek, Irmak Kaleli'nin kaleme aldığı Evin İlyasoğlu'nun piyano sanatçısı İdil Biret ve besteci Zeynep Gedizoğlu ile yapmış olduğu söyleşide Biret'in değerlendirmesinde Brahms'ın ikinci konçertosunu her çaldığında "Bu aslında erkek konçertosudur ama İdil Biret kadın olmasına rağmen bu eserin hakkını verdi" şeklindeki ifadesiyle ortaya çıkmıştır (Varlı Doğuş, 2017, s. 113).

Sonuç Yerine

Toplumsal cinsiyet kuramları, biyolojik cinsiyet tanımlamasındaki kadın-erkek üzerinden meşrulaştırılırken, kültürel olarak 'kadınlık' ve 'erkeklik' rollerinin belirlenmesi hakkında tartışmaların yapıldığı ve birçok disiplinin yakından ilişkili olduğu bir alandır. Toplumsal cinsiyet ve müzik bağlamında çalgılar, icra ve performans çalışmaları başta olmak üzere farklı perspektiflerle çeşitli araştırmalar yapmak mümkündür. Bu sahada, önemli verilerin toplanabileceği bir diğer alan sözlü formların incelenmesidir. Toplum bireylerinin kültürü hakkında çokça veri elde edebileceğimiz halk şarkıları, özellikle söz unsuru incelendiğinde gelenek, ritüel gibi öğeleri içermesinin yanında, 'cinsiyet' teması hakkında da oldukça fazla bilgi verir.

18. yüzyılın son çeyreğinde başlayan feminist düşünce akımının, toplumsal yapı içerisinde ve kültürel bir unsur olarak incelendiği etnomüzikoloji ve müzik tarihi çalışmaları; özellikle kadın müziği kategorisiyle 1970 sonrası süreçte, Susan McClary ve Margaret Sarkissian öncü kadın araştırmacılar tarafından ortaya konulan tartışmalarla gelişmiştir. Türkiye'de mevcut toplumsal cinsiyet ve kadın araştırmaları sayıca az olmasına rağmen, iki ana başlık altında incelenmiş olarak görülmektedir. İlki, müzik tarihinde kadının yeri ve varlığının sorgulanması (besteci, icracı vb. olarak), ikincisi ise cinsiyetlerin müziğin içinde inşaa edildiği roller bakımından (operalarda biçimlenen kadınsı ve erkeksi roller) incelenmesidir. Bunlardan müzik tarihinde kadının varlığı ve konumu hakkında 14., 18. ve 20. yüzyıllardan bazı örnekler olmasına rağmen, sayıca oldukça az olduğu dikkat çeker. Müzik tarihi yazımının erkek egemenliğinde olması ve kadın müzisyen eğitiminin ihmali gibi unsurlar sebepler arasında sayılabilir. İkinci başlık altında, inşaa edilen cinsiyet rollerine bakıldığında ise 18. yüzyıldan beri operalarda kurgulanan şehvetli ve *kadınsı* kurgunun çok dışına çıkılamadığı, 20. yüzyılda kitle iletişim araçlarının müzikle birleştiği videolarda da benzer *maskülen*, *feminen* kurgunun sürdürüldüğü araştırmalara yansımıştır.

Kaynaklar

- Aksoy, B. (1999). Osmanlı musiki geleneğinde kadın. G. Eren (Ed.), *Osmanlı* (Cilt 10) içinde (s. 778-800). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Aksoy, O. E. (2004). Toplumsal ve müzik enstrümanları; İ.T.Ü Türk Müziği

- Devlet Konservatuvarı'ndaki kadınların enstrüman tercihleri ve bu tercihlerin altyapısı. A. Güçhan (Ed.), *Kadın Çalışmalarında Disiplinlerarası Buluşma Sempozyum Bildiri Metinleri* (Cilt 2) içinde (s. 265-274). İstanbul: Türkiye. Yeditepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi.
- Berktaş, F. (2010). Felsefenin kadına bakışı. H. Durudoğan, F. Gökşen, B. E. Oder ve D. Yüksek (Ed.), *Türkiye'de toplumsal cinsiyet çalışmaları eşitsizlikler, mücadeleler, kazanımlar* içinde (s. 23-33). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Beşiroğlu, Ş.Ş. (2017). Türk müzik geleneğinde kadınlardan kadınca müzik. Ş. Ersoy Çak ve Ş. Beşiroğlu (Ed.), *Kadın ve müzik* içinde (s. 139-176). İstanbul: Milenyum Yayınları.
- Beşiroğlu, Ş.Ş. (2006). Müzik çalışmalarında 'kimlik', 'cinsiyet', Osmanlı'da çengiler, köçekler. *Folklor/Edebiyat*, 12(45), 111-129).
- Beşiroğlu, Ş.Ş. (2004). Osmanlı-Türk müzikisi'nde kadın'ın müzikal kimliği: Timur-Mughal-Osmanlı görsel malzemelerinin müzikal açıdan değerlendirilmesi. A. Güçhan (Ed.), *Kadın Çalışmalarında Disiplinlerarası Buluşma Sempozyum Bildiri Metinleri* (Cilt 2) içinde (s. 245-254). İstanbul: Türkiye. Yeditepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi.
- Beşiroğlu, Ş.Ş. (2003). Türk müziğinin popülerleşme sürecinde yeni bir tür: kantolar. *Folklor/Edebiyat: Üç Aylık Kültür Dergisi* (Popüler Müzik Özel Bölümü), 9(36), 69-79.
- Beşiroğlu, Ş.Ş. (2002). Osmanlı musikisi ve kadın. H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca (Ed.), *Türkler* (Cilt 12) içinde (s. 454-463). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Citron, M.J. (1993). *Gender and the musical canon*. Cambridge: Cambridge University.
- Cook, N. (1999). *Müziğin ABC'si*. İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Çak Ersoy, Ş. ve Beşiroğlu, Ş.Ş. (2017). *Bir muhabbet kuşu: postmodern göstergeler ışığında Zeki Müren*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Çak Ersoy, Ş. (2017). Toplumsal cinsiyet perspektifinden 2000-2014 yılları arasında Türkiye müzik kanallarında yer alan popüler müzik videolarına bir bakış. Ş. Ersoy Çak ve Ş. Beşiroğlu (Ed.), *Kadın ve müzik* içinde (s. 177-192). İstanbul: Milenyum Yayınları.
- Çak Ersoy, Ş. ve Beşiroğlu, Ş.Ş. (2017). Avrupa'da müzikoloji alanında yapılmış çalışmalarda kadının varlığı. Ş. Ersoy Çak ve Ş. Beşiroğlu (Ed.), *Kadın ve müzik* içinde (s. 47-62). İstanbul: Milenyum Yayınları.
- Dede, M.E. (2012). *Anadolu erkek toplantılarının halkbilimsel incelenmesi* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Dede, M.E. (2012). *Anadolu erkek toplantılarının halkbilimsel incelenmesi* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Erdal, T. (2011). Erkek ağızlı türkülerde kadın imajı. *Folklor/Edebiyat: Üç Aylık Kültür Dergisi*, 17(65), 37-52.
- Ersoy, Ş. (2007). *Osmanlı'da toplumsal cinsiyet bağlamında köçekler, çengiler* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Farganis, S. (1989). Feminism and the reconstruction of social science. in A.M.

- Jagger and S. R. Bordo (Eds.), *Gender/body/knowledge: Feminist Reconstructions of Being and Knowing* (1st ed., pp. 207-223). New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Ferris, W. (1997). Halk şarkıları ve kültür: Charles Seeger ve Alan Lomax (F. G. Mirzaoğlu, Çev.). *Milli Folklor*, (34), 87-93.
- Foucault, M. (2010). *Cinselliğin tarihi*. H. Uğur Tanrıöver (Çev.). İstanbul: Ayrintı Yayınları.
- Hekman, S.J. (2016). *Toplumsal cinsiyet ve bilgi postmodern bir feminizmin öğeleri*. İstanbul: Say Yayınları.
- Koskoff, E. (2000). *Music and gender*. Chicago-Illinois: University of Illinois Press.
- Koskoff, E. (Ed.) (1989). *Women and music in cross-cultural perspective*. Chicago-Illinois: University of Illinois Press.
- Kurt, B. (2007). Dans erkeği 'bozar' mı? Sinop'ta köçeklik geleneğine kısa bir bakış. *Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar Dergisi*, (3), 77-93.
- McClary, S. (1991). *Feminine endings: music, gender, & sexuality* (1st ed.). Minneapolis-Minnesota: The Regent of the University of Minnesota Press.
- Nar, M. Ş. (2014). Yapısalcılık kavramına antropolojik bir yaklaşım: Levi-Strauss ve yapısalcılık. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, (27), 29-46. DOI: 10.1501/antro_0000000225.
- Nettl, B. (2005). *The study of ethnomusicology: Thirty-one issues and concepts*. Chicago-Illinois: The University of Illinois Press.
- Özkazanç, A. (2015). *Feminizm ve Queer kuram*. İstanbul: Dipnot.
- Özkişi, Z.G. (2017). Müzikte cinsiyet rollerine ilişkin yargılar: Kanon, getto-laşma ve toplumsal cinsiyet bağlamında kadın besteci sorunu. Ş. Ersoy Çak ve Ş. Beşiroğlu (Ed.), *Kadın ve müzik* içinde (s. 63-96). İstanbul: Milenyum Yayınları.
- Rosaldo, M. Z., Lamphere L., & Bamberger, J. (Eds.). (1974). *Woman, culture and society*. Standford, England: Standford University.
- Saygılıgil, F. (Haz.). (2016). *Toplumsal cinsiyet tartışmaları*. İstanbul: Dipnot Yayınları.
- Tuğ, B. (2016). Tarih ve toplumsal cinsiyet. F. Saygılıgil (Haz.), *Toplumsal cinsiyet tartışmaları* içinde (s. 33-50). İstanbul: Dipnot Yayınları.
- Shidfar, F. (2006). *A psychological approach to gay musicians in Istanbul* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Solie, R.A. (Ed.). (1993). *Musicology and difference: gender and sexuality in music scholarship*. Berkeley: University of California Press.
- Taşan, T. (2000). *Kadın besteciler*. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Varlı Doğuş, Ö. (2017). Geleneksel ve modern yaşam biçimleri içinde müzik içerikli performanslarda "kadını" rollerin yazımı. Ş. Ersoy Çak ve Ş. Beşiroğlu (Ed.), *Kadın ve müzik* içinde (s. 97-118). İstanbul: Milenyum Yayınları.
- Vural, F.G. ve İstanbullu, Ş. (2016). Cinsel çağrışımlı türkü sözlerinin bölgelere göre dağılımı. *Turkish Studies*, 11(18), 79-94.
- Wollstonecraft, M. (2007). *Kadın haklarının gerekçelendirilmesi*. D. Hakyemez (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.